

स्पर्धापरिक्षा करणाऱ्या आणि व्यवसायिक शिक्षण घेणाऱ्या मुला-मूलींमधील शैक्षणिक स्व-संकल्पना आणि नियंत्रण केंद्र यांचा तुलनात्मक अभ्यास

डॉ. घनशाम बाळू कांबळे

सहयोगी प्राध्यापक व विभागप्रमुख मानसशास्त्र
कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज, उरुण- इस्लामपूर
Corresponding Author - डॉ. घनशाम बाळू कांबळे
DOI - 10.5281/zenodo.10937615

प्रस्तावना (Introduction):

व्यक्तिमत्व (personality)

‘व्यक्तिमत्व’ हा शब्द पर्सोना (Persona) या मुळलॅटिन शब्दापासून तयार झाला आहे. पर्सोना म्हणजे मुखवट. पूर्वीच्याकाळी नाटकामध्ये भूमिका प्रभावी करण्यासाठी मेकअपचा आधार न घेता मुखवटे परिधान केले जात असत. त्यामुळे पात्र कोणते आहे, कसे आहे याचा बोध सहज होत असे. पर्सोना या शब्दापासून personality हा शब्द तयार झालेला असला तरी पर्सोनाप्रमाणे Personality चा अर्थ मर्यादित नाही आहे.

खरे पाहता व्यक्तिमत्वाचा अर्थ सखोल आहे त्याची व्याख्या करणे सोपे नाही. याचे कारण असे की, व्यक्तिमत्व हेवैशिष्ट्यांचे संघटन नसून ते गतिशील असते. असे असूनही ते वर्तनात संघटितपणा सुसंगतता आणते. त्यामुळेच वर्तनातील सुसंगततेवरून व्यक्तिमत्वाविषयी अनुमान मांडता येते. जसे की, एखादी व्यक्ती बऱ्याचदा मैत्रिपूर्ण वर्तन करत असेल, सामाजिक प्रसंगी उपस्थित राहत

असेल, बोलकी, मनमिळावू असेल, इतरांशी चटकन संवाद साधत असेल तर ती बहिर्मुखी आहे असे आपण म्हणू शकतो.

व्यक्तिमत्वाची व्याख्या -

ऑलपोर्ट (1961) यांची व्याख्या आजही सर्वसामान्य अशी समजली जाते.

“व्यक्तीचे वैशिष्ट्यपूर्ण वर्तन आणि विचार निर्धारित करणारे व्यक्तीमधील मनोभौतिक संरचनेचे गतिशील संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्व.

कॅटेलचा 16 व्यक्तिमत्व गुणविशेष सिध्दांत:

व्यक्तिमत्वाच्या स्थायी गुणांची संख्या अनेक मानसशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळी सांगितली आहे. मात्र व्यक्तिमत्व गुणांची संख्या आटोपशीर असली पाहिजे.

दर्शनी गुण - हे अर्थातच वरवरचे अस्थिर व तात्पुरते असे असतात. तर मूलाधार गुण हे कायमस्वरूपी चिरस्थायी व मूलतत्त्व असे गुण

असतात. उदा. लाजाळूपणा, शांत स्वभाव आणि गर्दी न आवडणे हे सर्व दर्शनी गुण असून अंतर्मूखता हा प्राथमिक गुण होय. तसेच प्रामाणिकपणा, दयाळूपणा, मैत्री यांना दर्शनी गुण म्हणता येईल. कॅटेलच्यामते, प्राथमिक गुणांवरच आपले सर्वांचे व्यक्तिमत्व अवलंबून असते.

कॅटेलने जीवनवृत्तांत व प्रश्नावलीच्या सहाय्याने असंख्य व्यक्तीकडून माहिती जमा केली. त्याद्वारे व्यक्तीच्या दर्शनी गुणविशेषांचे संकलन केले या माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण करून तसेच घटक विश्लेषण (Factor Analysis) यामध्ये 16 प्राथमिक गुणविशेष शोधून काढले. या प्राथमिक मुलभूत गुणांचा शोध घेण्यासाठी त्यांनी 16 व्यक्तिमत्व घटक प्रश्नावली (16 PF – The

नियंत्रण केंद्र (Locus of control):

आपल्या जीवनात जे काही चांगले-वाईट घडते ते आपल्या प्रयत्न, कौशल्याने की दैव भाग्य या सारख्या शक्तीमुळे या संबंधीच्या धारणेमध्ये व्यक्तीभिन्नता आढळते. काही जणांना बाह्यशक्ती महत्त्वाच्या वाटतात तर काही जणांना स्वतःच्या प्रयत्नांवर विश्वास असतो.

रॉबिन्स (1991) यांच्या मते, आंतरिक नियंत्रण असणा-या व्यक्ती आपल्या कार्यामध्ये अधिक यशस्वी होतात. उदा. कार्यात पुढाकार घेणे, वैयक्तिक जबाबदारी वर निर्णय घेऊन काम करणे. नियंत्रणात केंद्राची वैशिष्ट्ये व्यवस्थापन पर्यवेक्षण कार्यामध्ये महत्त्वाच्या मानल्या जातात.

नियंत्रण केंद्राची संकल्पना सर्व प्रथम रॉटर यांनी (1966) साली एका संशोधन लेखात मांडली व विकसित केली. त्यांनी ही संकल्पना सामाजिक अध्ययन सिध्दांतावरून मांडलेली दिसते. वर्तन किंवा घटनेवर आपल्या अपेक्षा आणि प्रबलिकरणाचा परिणाम होतो. ज्या व्यक्तींना एखादी गोष्ट घडण्यापाठीमागे दैव, नशिब किंवा यासारख्या गोष्टी महत्त्वाच्या वाटतात. या घटकांमुळेच एखादी गोष्ट घडली असा विश्वास वाटतो.त्यांचे नियंत्रण केंद्र बाह्य असते. याउलट ज्यांचा प्रयत्नावर स्वतःच्या क्षमता आणि कौशल्यावर विश्वास असतो त्या व्यक्तीचे नियंत्रण केंद्र आंतरिक असते.

नियंत्रण केंद्र व्याख्या:

‘व्यक्ती उददीपकाला जी प्रतिक्रिया देते आणि त्या प्रतिक्रियेचे त्याच्या वागण्याचे नियंत्रण करते म्हणजे नियंत्रण केंद्र होय.’

नियंत्रण केंद्राचे प्रकार:

नियंत्रण केंद्राचे दोन प्रकार आहेत ते पुढीलप्रमाणे

1. अंतर्गत नियंत्रण केंद्र स्वतःमधील क्षमता आणि कृती यावर यश आणि अपयश हे निश्चित होते असा विश्वास अंतर्गत नियंत्रण केंद्र असणा-या व्यक्तीचा होतो. अशा व्यक्ती आपल्या गरजेनुसार परिस्थितीतीला नियंत्रित करतात. त्यामुळे अशा व्यक्तीच्या निरूपत्तीवर स्वतःच्या

विचारांचा आणि कृतीचा मोठा प्रभाव असतो. उदा. परीक्षेतील यश किंवा अपयश.

2. बाह्य नियंत्रण केंद्र -दैव, नशीब, संधी यासारख्या बाह्य घटकांशी यश –अपयश हे अवलंबून असते असे बाह्य नियंत्रण केंद्र असणा-या व्यक्तींचा विश्वास असतो. अशा व्यक्ती निष्पत्ती किंवा कार्य आपल्या नियंत्रणापलीकडे आहेत. तसेच आपण नशिबाचे आपल्या बाहूले आहोत असे वाटते. उदा. एखादया घटनेतून किंवा एखाद्या क्षेत्रात मिळालेले यश किंवा अपयश हे जेव्हा व्यक्तीला मिळते तेव्हा व्यक्ती असा विचार करते की हे सर्व दैवी, नशिब इतर व्यक्ती यांच्यामुळे निष्पत्ती झाली आहे असे तिला वाटते.

2. व्यवसायीक शिक्षण घेणाऱ्या मुलांच्या शैक्षणिक स्वसंकल्पनेचा अभ्यास करणे.
3. स्पर्धा परिक्षा करणाऱ्या मुलींच्या शैक्षणिक स्वसंकल्पनेचा अभ्यास करणे.
4. व्यवसायीक शिक्षण घेणाऱ्यामुलींच्या शैक्षणिक स्वसंकल्पनेचा अभ्यास करणे.
5. स्पर्धा परिक्षा करणाऱ्या मुलांच्या नियंत्रण केंद्राचा अभ्यास करणे.
6. व्यवसायीक शिक्षण घेणाऱ्यामुलांच्या नियंत्रण केंद्राचा अभ्यास करणे.
7. स्पर्धा परिक्षा करणाऱ्या मुलींच्या नियंत्रण केंद्राचा अभ्यास करणे.
8. व्यवसायीक शिक्षण घेणाऱ्यामुलींच्या नियंत्रण केंद्राचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती:

हेतू

‘स्पर्धा परिक्षा देणा-या आणि व्यवसायीक शिक्षण घेणाऱ्यामुलांमुलींमधील शैक्षणिक स्वसंकल्पना आणि नियंत्रण केंद्र यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.’

उद्दिष्टे:

प्रस्तुत अभ्यासामध्ये खालीलप्रमाणे उद्दिष्टे मांडण्यात आली.

1. स्पर्धा परिक्षा करणाऱ्या मुलांच्या शैक्षणिक स्वसंकल्पनेचा अभ्यास करणे.

सिध्दांत कल्पना:

1. स्पर्धा परिक्षा करणाऱ्या मुलांच्या तुलनेत व्यवसायीक शिक्षण घेणाऱ्या मुलांचे शैक्षणिक स्व-संकल्पना उच्च दिसून येईल.
2. व्यवसायीक शिक्षण घेणाऱ्या मुलांच्या तुलनेत स्पर्धा परिक्षा करणाऱ्या मुलांचे नियंत्रण केंद्र उच्च दिसून येईल.
3. स्पर्धा परिक्षा करणाऱ्या मुलींच्या तुलनेत व्यवसायीक शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची शैक्षणिक स्व-संकल्पना उच्च दिसून येईल.
4. व्यवसायीक शिक्षण घेणाऱ्या मुलींच्या तुलनेत स्पर्धा परिक्षा करणाऱ्या मुलींचे नियंत्रण केंद्र उच्च दिसून येईल.

परिवर्त्यः

अ. स्वतंत्र परिवर्त्य

1. लिंग
2. शाखा

ब. अवलंबी परिवर्त्य

1. रॉटर यांच्या नियंत्रण केंद्र चाचणीवरून आलेला गुणांक
2. शैक्षणिक स्व संकल्पना चाचणीवरून आलेला गुणांक

नमूना:

प्रथम इस्लामपूर मधील Rajaram Bapu Institute of Technology व सांगली येथील समर्थ ॲकॅडमीच्या समन्वयकांची प्रथम भेट घेऊन विषयासंबंधी चर्चा केली व त्यांची परवानगी घेतली. यामध्ये एकूण 160 विद्यार्थ्यांचा सहभाग प्रस्तुत अभ्यासासाठी करण्यात आला. R.I.T. मधील 80 मुले-मुली व समर्थ ॲकॅडमी सांगली येथील यांची मुले-मुली प्रस्तुत संशोधनात नमुना म्हणून सहभागी करून घेतले. त्यांचे प्रमाण 1:1 इतके ठेवण्यात आले. त्यांचा वयोगट 19 ते 25 वर्षे घेण्यात आले. संशोधन कार्यात मदत करण्यास तयार असलेल्या मुला-मुलींकडून शैक्षणिक स्व-संकल्पना व नियंत्रण केंद्र या दोन चाचण्या सोडवून घेण्यात आल्या व पूर्वपरवानगी व त्या त्या विद्यार्थ्यांच्या वेळेनुसार त्यांना चाचणी देण्यात आली.

मापन साधन व साहित्यः

A) Academic Self Concept Scale

डॉ. विकास कांबळे आणि डॉ. भरत नाईक (2013) यांनी तयार केलेली शैक्षणिक स्व संकल्पना चाचणीचा वापर करून प्रोफेशनल कोर्स करणा-या व स्पर्धा परिक्षा देणाऱ्या मुलांमुलींची शैक्षणिक स्व संकल्पना मापन केले. या चाचणीत एकूण 57 विधाने असून प्रत्येक विधानाच्या उत्तरासाठी पूर्णपणे सहमत, अनिश्चित, असहमत, पूर्णपणे असहमत असे एकूण पाच पर्याय दिलेले आहेत. या पर्यायासमोरील चौकोनात '☑' अशी खूण करून आपली प्रतिक्रिया नोंदवायची आहे. या चाचणीमध्ये सकारात्मक व नकारात्मक विधाने असे दोन भाग आहेत. सकारात्मक व नकारात्मक विधानांवील गुणांकांवरून एकूण गुणांक / प्राप्तांक मिळवला जातो. या चाचणीची विश्वसनीयता .743 इतकी आहे आणि यथार्थतासमाधानकारक आहे.

B) Rotters Locus Of Control Scale

डॉ. आनंद कुमार आणि डॉ. एस. एन. श्रीवास्तव (1966) यांनी तयार केलेली Rotters Locus Of Control Scale वापरण्यात आली. या चाचणीत एकूण 29 कलमे आहेत. यापैकी 6 कलमे तटस्थ असून फक्त 23 कलमांच्या आधारे गुणांकन केले जाते. प्रत्येक कलम म्हणजे दोन विधानांची जोडी असून प्रयुक्ताने त्यापैकी त्याला स्वतःच्या बाबतीत ठामपणे सत्य वाटणारे विधान निवडायचे असते. या पर्यायासमोरील चौकोनात आपल्याला योग्य वाटेल त्या पर्यायास

(✓) अशी खुण करून आपली प्रतिक्रिया नोंदवायची आहे. या चाचणीमध्ये प्रत्येक बरोबर उत्तराला एक गुण दिला जातो. ह्या चाचणीचे गुणांकन हातांनी करता येते. प्रश्नावरील गुणांकांवरून एकूण गुणांक / प्राप्तांक मिळवला जातो. या चाचणीची विश्वसनीयता Split-half .78, Test-Re-test .73 इतकी आहे. तसेच यथातता समाधानकारक आहे.

कार्यविधी:

प्रथम इस्लामपूर, सांगली मधील विद्यार्थी तसेच इस्लामपूर येथील R.I.T. कॉलेज व सांगली येथील समर्थ अॅकॅडमीला भेट देऊन तेथील शिक्षकांची भेट घेतली. त्यांना अभ्यासाचा हेतू आणि अभ्यास विषयक माहिती देवून चाचणी सोडवून देण्याबाबत सहकार्य करण्याची विनंती करण्यात आली. प्राध्यापकांनी दिलेल्या दिवशी व पुर्वनियोजनानुसार कॉलेज व अॅकॅडमीला भेट देऊन विद्यार्थ्यांकडून Rotters Locus Of Control Scale आणि शैक्षणिक स्व संकल्पना चाचणी ह्या दोन चाचण्या जे विद्यार्थी चाचणी सोडवून देण्यास तयार होते आणि जे संशोधन कार्यास मदत करू इच्छितात त्यांच्याकडून सोडवून घेण्यात आल्या व

शेवटी त्यांच्या या सहकार्याबद्दल त्यांचे आभार मानण्यात आले.

सांख्यिकीय विश्लेषण आणि निष्पत्ती:

स्पर्धा परिक्षा देणाऱ्या आणि व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमधील शैक्षणिक स्व संकल्पना व नियंत्रण विषयक धारणा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत विषय हाती घेण्यात आला.यासाठी डॉ. विकास कांबळे आणि डॉ. भरत नाईक (2013) यांनी तयार केलेली शैक्षणिक स्व संकल्पना चाचणी तसेच डॉ. आनंद कुमार आणि डॉ. एस. एन. श्रीवास्तव यांनी तयार केलेली Rotters Locus Of Control Scale अशा दोन चाचण्यांचा वापर माहिती गोळा करण्यासाठी करण्यात आला. या दोन्ही चाचण्या प्रयुक्तांकडून सोडवून घेण्यात आल्या आणि आलेल्या गुणांकाचे चाचणी पुस्तिके प्रमाणे विश्लेषण करण्यात आले. सांख्यिकीय पध्दतीचा वापर करून मिळालेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

तक्ता क्रमांक : 1 स्पर्धा परिक्षा देणाऱ्यामुलांचे आणि व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्यामुलांचे शैक्षणिक स्व संकल्पना या बाबतची मध्यमान, मुक्तीप्रमाण चिन्ह, प्रमाण विचलन व 't' मुल्य –

समूह	मध्यमान	मुक्तीप्रमाण चिन्ह	प्रमाण विचलन	'टी' मुल्य	सार्थकता
स्पर्धा परिक्षा देणारी मुले	208.12	78	32.90	3.21	0.01 **
व्यावसायिक शिक्षण करणारी मुले	185.7		29.36		

तक्ता क्रमांक 1 वरून असे दिसून येते की,व्यावसायिक शिक्षण करणा-या मुलांचे सरासरी मध्यमान 185.7 असून प्रमाण विचलन 29.36 इतके आहे तर स्पर्धा परिक्षा देणाऱ्या मुलांचे सरासरी मध्यमान 208.12 असून प्रमाण विचलन 32.90 इतके आहे. 't' मुल्य काढले असता ते 3.21 इतके आले आणि सार्थकतेच्या 0.01 पातळीला सार्थ असल्याचे दिसून येते. म्हणजेच स्पर्धा परिक्षा देणाऱ्या मुलांच्या तुलनेत व्यवसायीक

शिक्षण घेणाऱ्यामुलांचे शैक्षणिक स्व-संकल्पना उच्च दिसून येईल.

या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, व्यवसायीक शिक्षण घेणा-या मुलांच्या तुलनेत स्पर्धा परिक्षा देणा-या मुलांची शैक्षणिक स्व-संकल्पना पातळी उच्च आहे.

तक्ता क्रमांक - 2 व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या मुलींचे आणि स्पर्धा परिक्षा देणाऱ्या मुलींचे शैक्षणिक स्व संकल्पना या बाबतची मध्यमान, मुक्तीप्रमाण चिन्ह, प्रमाण विचलन व 'टी' मुल्य

समूह	मध्यमान	मुक्तीप्रमाण चिन्ह	प्रमाण विचलन	'टी' मुल्य	सार्थकता
स्पर्धा परिक्षा देणाऱ्या मुली	190.87	78	30.17	0.59	सार्थ नाही
व्यावसायिक शिक्षण करणारी मुली	195.09		30.82		

तक्ता क्रमांक 2 वरून असे दिसून येते की, स्पर्धा परिक्षा देणाऱ्या मुलींची सरासरी मध्यमान 190.87 असून प्रमाण विचलन 30.17 इतके आहे तर व्यावसायिक शिक्षण करणाऱ्या मुलींची सरासरी मध्यमान 195.095 असून प्रमाण विचलन 30.82 इतके आहे. 't' मुल्य काढले असता ते 0.59 इतके आले आणि सार्थकतेच्या पातळीला सार्थ नाही असल्याचे दिसून येते. म्हणजेच सपर्धा परिक्षा देणा-

या मुली व व्यवसायीक शिक्षण घेणा-या मुलींमध्ये शैक्षणिक स्व-संकल्पना पातळीमध्ये फरक दिसून येत नाही.

तक्ता क्रमांक 3 स्पर्धा परिक्षा देणारी मुले आणि व्यावसायिक शिक्षण घेणारी मुले यांच्यामधील नियंत्रण विषयक धारणाबाबतचे मध्यमान, मुक्तीप्रमाण चिन्ह, प्रमाण विचलन व 't' मुल्य-

समूह	मध्यमान	मुक्तीप्रमाण चिन्ह	प्रमाण विचलन	'टी' मूल्य	सार्थकता
स्पर्धा परिक्षा देणारी मुले	11.55	78	1.82	9.55	0.01 **
व्यावसायिक शिक्षण करणारी मुले	8.3		1.31		

तक्ता क्रमांक 3 वरून असे दिसून येते की, स्पर्धा परिक्षा देणाऱ्या मुलांचे सरासरी मध्यमान 11.55 असून प्रमाण विचलन 1.52 इतके आहे तर व्यावसायिक शिक्षण करणाऱ्या मुलांचे सरासरी मध्यमान 8.3 असून प्रमाण विचलन 1.31 इतके आहे 't' मुल्य काढले असता ते 9.55 इतके आले आणि सार्थकतेच्या 0.01 पातळीला सार्थ असल्याचे दिसून येते.

व्यावसायिक शिक्षण करणाऱ्या मुलांपेक्षा स्पर्धा परिक्षा देणारी मुलांची नियंत्रण विषयक धारणेची पातळी अधिक चांगली असल्याचे प्राप्त फलितांवरून दिसून येते.

आजच्या नविन युगात पैसे मिळविण्यासाठी शिक्षण हे खूप महत्त्वपूर्ण साधन

आहे. अशा या स्पर्धेच्या जगात कोणते शिक्षण हे आपल्याला पुढील आयुष्यात मदतीचे ठरेल यानुसार त्या क्षेत्राचे शिक्षण घेताना विद्यार्थी दिसत आहेत. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर विद्यार्थी अर्थाजन करण्यास पात्र ठरतो.

तसेच आज बहुसंख्य विद्यार्थी आपल्याला स्पर्धा परिक्षा देताना दिसत आहेत. आजचे जग हे स्पर्धेचे युग असल्यामुळे मुले-मुली आज एकमेकांबरोबर स्पर्धा करताना दिसत आहे. तसेच विविध पदांवर ते आज कार्यरत पण आहेत.

तक्ता क्रमांक – 4 स्पर्धा परिक्षा देणाऱ्यामुलींचे आणि व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्यामुलींचे नियंत्रण विषयक धारणा या बाबतचे मध्यमान, मुक्तीप्रमाण चिन्ह, प्रमाण विचलन व 't' मुल्य.

समूह	मध्यमान	मुक्तीप्रमाण चिन्ह	प्रमाण विचलन	'टी' मुल्य	सार्थकता
स्पर्धा परिक्षा देणारी मुली	10.65	78	1.68	5.98	0.01 सार्थ आहे
व्यावसायिक शिक्षण करणारी मुली	8.675		1.37		

तक्ता क्रमांक 4 वरून असे दिसून येते की, स्पर्धा परिक्षा देणाऱ्या मुलींमधील सरासरी मध्यमान 10.65 असून प्रमाण विचलन 1.68 इतके आहे तर व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्यामुलींमधील मध्यमान 8.675 असून प्रमाण विचलन 1.37 इतके आहे. 't' मुल्य काढले असता ते 5.98 इतके आले आणि सार्थकतेच्या 0.01 पातळीला सार्थ असल्याचे दिसून येते. म्हणजेच, प्राप्त फलितांवरून असे दिसून येते की, स्पर्धा परिक्षा देणाऱ्या मुलींमध्ये

व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या मुलींपेक्षा नियंत्रण विषयक धारणा अधिक दिसून येते.

निष्कर्ष, मर्यादा आणि शिफारशी:

निष्कर्ष :

प्रस्तुत अभ्यासातील प्राप्त झालेल्या फलितांवरून खालील निष्कर्ष मिळाले ते पुढीलप्रमाणे –

1. व्यवसायीक शिक्षण घेणा-या मुलांच्या तुलनेत स्पर्धा परिक्षा देणा-या मुलांची शैक्षणिक स्व-संकल्पना पातळी उच्च दिसून आली.
2. व्यवसायीक शिक्षण घेणा-या मुलांच्यापेक्षा स्पर्धा परिक्षा देणा-या मुलांची नियंत्रण विषयक धारणा अधिक चांगली असल्याचे प्राप्त फलितांवरून दिसून येते.
3. स्पर्धा परिक्षा देणा-या मुली व व्यवसायीक शिक्षण देणा-या मुली व व्यवसायीक शिक्षण देणा-या मुलींमध्ये शैक्षणिक स्व-संकल्पना पातळीमध्ये फरक दिसून येत नाही.
4. स्पर्धा परिक्षा देणा-या मुलींमध्ये व्यवसायीक शिक्षण घेणा-या मुलींपेक्षा नियंत्रण विषयक धारणा अधिक दिसून येते.

मर्यादा:

प्रस्तुत अभ्यासात खालील काही मर्यादा आहेत.

1. प्रस्तुत संशोधनामध्ये मर्यादित विद्यार्थ्यांना प्रतिनिधिक नमुना निवडलेला आहे.
2. प्रयुक्तांचा वयोगट एक समान नसल्याने गुणांकामध्ये फरक दिसून येतो.
3. या संशोधनाचा अभ्यास करण्यासाठी इस्लामपूरातील कॉलेज व सांगलीतील अॅकॅडमीमधील प्रयुक्तांची निवड केली आहे.
4. अभ्यासासाठी एकाच कॉलेजमध्ये शिक्षण घेणाऱ्यामुलांमुलींची समावेश केला आहे.
5. अभ्यासासाठी दोन अॅकॅडमीमधील मुलांमुलींचा समावेश केला आहे.

6. प्रस्तुत संशोधनामध्ये मर्यादित संख्याशास्त्रीय पध्दतीचा वापर केलेला आहे.

शिफारशी:

1. लोकसंख्येचा प्रतिनिधिक नमुना मोठा करून संशोधन करणे गरजेचे आहे.
2. गुणांकाची सत्यता पडताळून पाहणे गरजेचे आहे.
3. वयोगट एकसमान ठेवणे गरजेचे आहे.
4. नमुन्याचे प्रमाण 1:1 ठेवणे

संदर्भसूची:

1. Hurlock B.E. (1978) Child Development: ML Graw Hill Book Co-singapore LTD New delhi-p. 79-103
2. Kimball young (2001) personality and problems of adjustment: surjeet publications, delhi-110007, India p. 332-358
3. Lambert R. Paulo.T. (May 2017) *Conceptualization of students with and without disabilities as mathematical problem solvers in educational research: A Critical Review:Education Sciences(2017) p. 2-18*
4. Michel W. Shoda y. Smith R.(2004) Introduction to personality towards an integration: John and sons. Inc. p. 43-56
5. Shahnawaz M. and Akhouri D.(2016) *Self Esteem, Anxiety, Depression and stress among physically Disabled people, International journal of psychology,Indian psychology, p. 125-132*

6. गोर, कुलकर्णी, पंडीत (2000) सामान्य मानसशास्त्र : पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स 335 – 358.
7. तडसरे, हिरवे (2004) वैकासिक मानसशास्त्र : फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 116-118.
8. तडसरे, हिरवे (1987) व्यक्तित्व मानसशास्त्र : फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 265-288
9. देसाई, अभ्यंकर (2006) संशोधन पध्दती आणि मानसशास्त्रीय मापन : नरेंद्र प्रकाशन, पुणे-2 215-219